

*Олександр Пагіря**
(Київ)

Гавриїл Костельник та ОУН: проблема стосунків (1941–1948 рр.)

На основі маловідомих архівних документів досліджуються стосунки богослова та громадського діяча Г. Костельника з ОУН у 1941–1948 рр. Автор доводить, що загибель Г. Костельника слід розглядати в контексті протиборства радянських силових структур та українського націоналістичного підпілля у Західній Україні в післявоєнний період.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, ОУН, Гавриїл Костельник, духівництво, органи держбезпеки.

Постать голови «Ініціативної групи» з «возз'єднання» Української греко-католицької церкви (УГКЦ) із Російською православною церквою (РПЦ), відомого богослова, письменника, філософа, публіциста, філолога, літературознавця, історика, протопресвітера Гавриїла Костельника залишається на сьогодні однією з найзагадковіших та найсуперечливіших в історії України першої половини ХХ ст. У науковому обігу досі побутує чимало створених у радянський період міфів стосовно його життя та діяльності. Водночас українополярні та упереджені оцінки Г. Костельника в контексті його діяльності на посаді голови «Ініціативної групи» з «возз'єднання» греко-католицької та православної церков не дають можливості витворити об'єктивний образ цієї надзвичайно складної і неоднозначної постаті в українській історії.

Протягом останніх десяти років фігура Г. Костельника привертає все більшу увагу істориків, журналістів, релігієзнавців, публіцистів, філологів, філософів і літературознавців. Поглибленому вивченню різних аспектів його багатогранної творчої діяльності та життєвого шляху було присвячено міжнародну наукову конференцію «Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини», що відбулася в листопаді 2004 р. в

* *Пагіря О.М.* — головний спеціаліст центру вивчення документів з історії визвольного руху Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Новому Саді (Сербія)¹. На сьогодні в Україні опубліковано частину творчої спадщини², написано декілька дисертацій³ та монографій⁴, десятки наукових статей, які висвітлюють різноманітні етапи життя та релігійно-філософські погляди отця Гавриїла Костельника. Однак значна історіографічна спадщина не відповіла на конкретні питання, пов'язані з убивством протопресвітера 20 вересня 1948 р. у Львові. Ця проблема довгий час була однією із найбільш контроверсійних у біографії цього діяча⁵.

Автор статті поставив за мету висвітлити об'єктивні передумови та обставини трагічної загибелі Г. Костельника, розглянувши дану проблему крізь призму його стосунків з ОУН протягом 1941–1948 рр. Джерельною базою дослідження стали документи Галузевого державного архіву Служби безпе-

¹ Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини: Зб. наук. праць. – Вип. 8 / Львівський національний університет ім. Івана Франка, кафедра української літератури ім. академіка Михайла Возняка, Новосадський університет. – Львів; Ужгород: Гражда, 2007. – 526 с.

² Див.: *Костельник Гавриїл. Ultra posse*: Вибрані твори (серія «Ucrainica ad fontes», кн. III) / Упор. та передм. О. Гірняк. – Ужгород: Гражда, 2008. – 400 с.

³ *Вежель Л.* Гавриїл Костельник як журналіст і літературний критик: Дис. ... канд. філолог. наук (спец.: 10.01.08 – журналістика) / Київ. нац. ун-тет ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 190 с.; *Мадей Й.* Концепція української греко-католицької церкви Г. Костельника в контексті історії уніатських церков: Дис. ... канд. іст. наук (спец.: 09.00.11 – релігієзнавство) / Львів. нац. ун-тет ім. Івана Франка. – Львів, 2001. – 187 с.; *Мірчук І.* Філософські погляди Гавриїла Костельника: Дис. ... канд. філософ. наук (спец.: 09.00.05 – історія філософії) / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2002. – 138 с.

⁴ *Кашуба М., Мірчук І.* Гавриїл Костельник: філософські погляди. – Дрогобич, 2002. – 140 с.; *Вежель Л.* Філософсько-естетична та журналістська діяльність Гавриїла Костельника у руслі духовних процесів України першої половини ХХ ст. – К., 2004. – 333 с.; *Комариця М.* Українська «католицька критика». – Львів, 2007.

⁵ Див.: *Волошин Ю.* Гавриїл Костельник: три листи до московського патріарха // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – К., 2001. – № 2. – С. 416–428.

ки України (*далі* — ГДА СБ України), які тривалий час були закритими для дослідників. Саме матеріали радянських органів державної безпеки можуть дати вичерпну відповідь на порушені питання і тим самим припинити дискусію щодо обставин львівського вбивства, яка довгий час точиться в історіографії та публіцистиці. Водночас введення до наукового обігу документів радянського таємного діловодства стосовно постаті Г. Костельника дасть можливість під новим кутом зору поглянути на життя та долю цієї непересічної постаті в історії УГКЦ першої половини ХХ ст.

На кінець 1930-х – початок 1940-х рр. Гавриїл Костельник зажив у Західній Україні слави як один із найбільш авторитетних та освічених священників Української греко-католицької церкви, який користувався особистою довірою митрополита УГКЦ Андрея Шептицького. Професор греко-католицької богословської академії у Львові, автор численних філософських творів і релігійних трактатів, літературознавчих та мовознавчих досліджень, праць з історії християнської церкви, Г. Костельник був водночас переконаним прихильником української національної ідеї та одним із найбільш ерудованих інтелектуалів у середовищі УГКЦ.

Організація українських націоналістів (ОУН), яка розгорнула активну діяльність на західноукраїнських землях у міжвоєнний період, після окупації Польщі військами Німеччини та СРСР у вересні 1939 р. поступово стала утверджуватися як провідна політична сила українського визвольного руху, що ставила за мету відновлення національної державності.

Після приходу радянської влади у Західну Україну у краї розпочалися масштабні репресії проти членів українських політичних партій міжвоєнного періоду, національно свідомої інтелігенції, греко-католицького кліру та учасників визвольного руху. Водночас радянська влада, убачаючи загрозу в існування УГКЦ, розпочала активний пошук шляхів її ліквідації. Прикладом цього, зокрема, слугує спроба органів держбезпеки залучити до співпраці у справі розколу Української греко-католицької церкви та її подальшої ліквідації доктора Гавриїла Костельника, відомого на той час антизахід-

ними поглядами⁶. Однак розігрування «родинної карти» та особистих амбіцій Г. Костельника не дали бажаного для радянських спецслужб результату. Вирішальним фактором, який вплинув на рішення Г. Костельника, була особистість А. Шептицького, який залишався незмінним головою УГКЦ. До того ж, великий вплив на його свідомість справили масштабні репресії, відтак він тоді відмовився від співпраці з «органами».

Досвід стосунків із радянською владою та жорстокі репресії сталінського режиму у Західній Україні протягом 1939–1941 рр. сформували у Г. Костельника стійкі антирадянські погляди. Він сповідував їх протягом усього свого подальшого життя, навіть у той період, коли очолював «Ініціативну групу» з «возз'єднання» греко-католицької та православної церков. Адже жертвою масштабних репресій став рідний син отця — Богдан Костельник, який був заарештований у січні 1941 р. за участь в ОУН і розстріляний у червні 1941 р. перед відступом більшовиків зі Львова.

Після відступу радянських військ із Західної України Г. Костельник став активним учасником суспільно-політичних процесів, які відбувалися у Львові з проголошенням тут 30 червня 1941 р. заходами ОУН(б) Акту про відновлення Української держави. Зокрема, він був одним з учасників зібрання поблизу будинку «Просвіти», де ухвалювався історичний документ. Як одного із найбільш освічених та авторитетних греко-католицьких священиків його залучили до роботи надпартійного загальнонаціонального координаційного органу — Українського національного комітету (УНК), до складу якого входили представники від українських політичних партій, громадських організацій, інтелігенції та греко-католицького кліру⁷. 6 липня 1941 р. доктор Г. Костельник разом з іншими ієрархами УГКЦ підписав звернення до українського народу, де вітав відновлення 30 червня 1941 р.

⁶ Петрук О. Гавриїл Костельник і радянська влада (1939–1941) // Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини. – С. 182–195.

⁷ Паньківський К. Від держави до комітету (літо 1941 р. у Львові). – Нью-Йорк; Торонто, 1970. – С. 41.

національної державності та створення уряду (державного правління) на чолі зі Я. Стецьком, закликавши до об'єднання всіх творчих сил задля розбудови незалежної держави⁸. Того ж дня він увійшов до складу Ради сенйорів і до листопада 1941 р. був членом президії Української національної ради, очолюваної К. Левицьким⁹.

Г. Костельник був добре знайомий із членами проводу ОУН(б) — Р. Шухевичем та М. Лебедем, які були його учнями в міжвоєнний період, і з якими він підтримував контакти до 1945 р. Останні визнавали Г. Костельника як одного з авторитетних діячів церкви, прихильника української національної ідеї, і намагались улітку 1941 р. залучити його до державотворчих заходів ОУН(б). Підтвердженням цього, зокрема, слугують численні довідки на Г. Костельника, підготовлені в післявоєнний період у МДБ УРСР. В одній із них зазначалося:

«По своим политическим взглядам Костельник украинский националист, на протяжении 10 лет являлся редактором украинской националистической газеты "Нива", издаваемой в г. Львове до 1939 года, автор ряда книг и многих статей антисоветского содержания [...]. Установлено, что Костельник был лично знаком и до 1945 года поддерживал связь с членами центрального бандеровского "провода" ОУН — Романом Шухевичем, Николаем Лебедем и другими руководящими деятелями оуновского подполья [...]. В 1941 году, после захвата немцами г. Львова, Костельник присутствовал на совещании интеллигенции г. Львова, созванном центральным "проводом" ОУН. На этом совещании он, в числе других лиц, подписал антисоветское, профашистское воззвание»¹⁰.

14 серпня 1941 р., у першій, після звільнення Львова від більшовиків, публікації Гавриїл Костельник написав:

⁸ Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки. – Т. 1 / Упор.: С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк, за заг. ред. В. Сергійчука. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – С. 406.

⁹ *Паньківський К.* Від держави до комітету (літо 1941 р. у Львові). – С. 73; ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 7, т. 2, арк. 182–183.

¹⁰ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1951 р.), спр. 8, т. 1, арк. 94–95.

«У християнській релігії [...] душа стає заповнена найчистішими ідеалами, яких навіть смерть не може перемогти [...]. Провидіння так повело історію, що саме українському народові припало зазнати найбільших мук та страждань на тому неприродно революційному шляху — під більшовиками. По визволенні з того пекла на землі, що його більшовики називали “раєм”, ми ще й не опам’яталися як слід, бо це й не легко [...]. Від тисячі років наш народ не переходив такого великого досвіду, такого “переорання” життя, таких великих змін, як в останніх двадцятьох роках за більшовиків [...]. За св. Володимира Великого Україна хрестилася водою; за більшовиків — хрестилася кров’ю»¹¹.

Роки Другої світової війни стали важким випробуванням для Г. Костельника та його родини. У 1943 р. два його сини — Іреній та Зиновій — пішли добровольцями в дивізію ваффен-СС «Галичина», однак не брали участі в боях на фронті і у 1945 р. потрапили в англійську зону окупації, звідки перебралися до Великобританії. У травні 1944 р. до Югославії виїхала його донька Христина.

Після повернення радянської влади у Західну Україну та смерті митрополита УГКЦ А. Шептицького (1 листопада 1944 р.), сталінський режим активізував зусилля щодо остаточної ліквідації Української греко-католицької церкви. До Москви 18 грудня 1944 р. виїхала делегація УГКЦ у складі архімандрита Климентія Шептицького, ієромонаха Г. Будзиновського, отців Г. Костельника та І. Котіва з метою продемонструвати лояльність до радянської влади та з’ясувати питання подальшого існування греко-католицької церкви в умовах СРСР. 26 грудня 1944 р. вони були прийняті представником Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР Ю. Садовським та офіцерами НКДБ СРСР П. Федотовим, О. Леонтьєвим і П. Судоплатовим. Предметом бесіди стала суспільно-політична та релігійна ситуація у Західній Україні. Описуючи всю складність становища у західному регіоні, представники греко-католицького духівництва намага-

¹¹ *Костельник Г.* Тризуб з хрестом // Українські щоденні вісті. — 1941. — Ч. 34. — 14 серпня. — С. 1–2.

лися переконати радянських співрозмовників у недоцільності проведення масових репресій проти мирного населення, представників кліру, інтелігенції та учасників національно-визвольного руху. Водночас, офіційно засуджуючи діяльність ОУН та УПА у Західній Україні, вони погодилися виступити посередниками на переговорах між представниками радянської влади та українського націоналістичного підпілля з метою припинення збройної боротьби¹².

Наприкінці січня 1945 р. на виконання взятої на себе місії Г. Костельник разом з іншими представниками вищого греко-католицького духовництва провели у соборі Св. Юра таємну зустріч із керівником бюро проводу ОУН Р. Шухевичем та членом проводу — М. Лебедем, на якій їм було запропоновано провести раунд переговорів між проводом ОУН і радянською владою щодо припинення збройної боротьби. Р. Шухевич виступив за необхідність організації таких перемовин, розглядаючи їх як можливість легалізації частини учасників націоналістичного підпілля та вояків УПА, сподіваючись зберегти кадри, необхідні для продовження визвольної боротьби. Водночас М. Лебедь категорично відкинув саму можливість подібних переговорів¹³. Урешті-решт у

¹² Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки. – Т. 1. – С. 277–285.

¹³ Там само. – С. 397–404. Під час розмов з представниками проводу ОУН Г. Костельник сумнівався у доцільності проведення переговорів оунівського підпілля з радянською владою щодо припинення збройної боротьби, убачаючи у цьому особисту відповідальність за долю українського визвольного руху. Органи НКДБ визначали позицію доктора Г. Костельника з цього питання як найбільш хитку серед греко-католицького духовництва, яке брало участь у переговорах. Зокрема, у цей час було зафіксовано висловлювання Г. Костельника: «Я зараз розгубився і не знаю, чи ми маємо право тепер підтримувати різноголосся у проводі – поглиблювати тріщину, чи не зробимо ми цим самим зло своєму народу. З іншої сторони, я боюсь, щоб не вийшло так, що ми домовимось із Москвою і цим самим своїми руками похоронимо своє дітище – дорогу для України справу національної революції [...]» (див.: Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки. – Т. 1. – С. 401).

лютому 1945 р. на засіданні проводу ОУН було прийнято рішення про відхилення пропозиції щодо можливості припинення збройної боротьби проти радянського режиму. Проте член бюро проводу ОУН Д. Маївський («Тарас») за власною ініціативою та зі згоди керівника підпілля Р. Шухевича та референта СБ проводу ОУН М. Арсенича («Михайло») 28 лютого – 1 березня 1945 р. провів переговори з опергрупою НКДБ на чолі полковником С. Каріним-Даниленком, які, утім, не принесли очікуваного результату для жодної сторони¹⁴.

На початку 1945 р. відбулися перші арешти греко-католицького духовництва. 8 квітня 1945 р. у львівській газеті «Вільна Україна» вийшла стаття Володимира Росовича (літературний псевдонім письменника Ярослава Галана) «З мечем чи з хрестом», яка започаткувала гостру атаку на греко-католицьку церкву та особу митрополита Андрея Шептицького. Таким чином, розпочалася масштабна кампанія сталінського режиму з насильницької ліквідації УГКЦ у Західній Україні. 11 квітня 1945 р. у Львові був заарештований весь єпископат на чолі з митрополитом Й. Сліпим. Після цього почалися масові репресії проти греко-католицьких священників в єпархіях за звинуваченням у співпраці з Німеччиною та українським націоналістичним підпіллям.

Обезголовивши УГКЦ, радянські органи державної безпеки розпочали організацію руху за її ліквідацію. При цьому було реанімовано довоєнну ідею створення комітету з «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ, а кандидатуру Г. Костельника визначено як його можливого керівника¹⁵. 28 травня 1945 р. останній очолив т. зв. «Центральну ініціативну групу з возз'єднання греко-католицької церкви з Російською православною церквою». У 1945–1946 рр. Г. Костельник разом з іншими двома членами «Ініціативної групи» — священниками А. Пельвецьким та М. Мельником — здійснив велику роботу

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 33286 фп, т. 1, арк. 241–253.

¹⁵ Сердюк Н. Репресії органів НКВС-НКДБ щодо УГКЦ // Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки. – Т. 1. – С. 23.

з переведення греко-католицьких ієреїв у православ'я. Лише протягом 1945 р. вони ініціювали 30 зібрань з представниками греко-католицького духовництва у Львівській, Станіславській та Тернопільській областях. 8–10 березня 1946 р. у Львові «Ініціативна група» провела неканонічний церковний собор, який прийняв рішення про ліквідацію Берестейської унії та розрив із Ватиканом, підпорядкувавши УГКЦ юрисдикції Російської православної церкви¹⁶.

На нашу думку, існувало декілька обставин, які змусили Г. Костельника піти на співпрацю з більшовиками у здійсненні ними заходів з ліквідації УГКЦ. І першою слід визнати особистісну, що корінилася в особливостях психології, характеру та вдачі Г. Костельника як релігійного діяча. Як справедливо зазначав із цього приводу професор Я. Дашкевич:

«Г. Костельник був глибоко віруючою людиною, але віру цю [...] моделював за власним містичним переконанням та уявленням про персональне велике і високе післанництво [...]. Віра в місію, яку йому треба здійснити, еднаючи церкву зі Сходом, не була засобом шантажу, але тою нав'язливою й маніакальною (враховуючи хворобливу амбіційність цієї особистості) ідеєю»¹⁷.

Радянські спецслужби використали кар'єристські схильності священика для досягнення власної мети. Вважаючи себе видатною історичною постаттю, Г. Костельник вірив у необхідність здійснення великої історичної місії, що пов'язувалася ним із долею УГКЦ. Тривалий час, перебуваючи у тіні митрополита А. Шептицького та інших ієрархів, він не мав змоги реалізувати свої погляди щодо перетворення греко-католицької церкви. Однак помилковим було б вважати, що в той час «східні» погляди Г. Костельника ґрунтувалися на ідеї про необхідність злиття Української греко-католицької

¹⁶ Див.: *Боцюрків Б.* Українська греко-католицька церква і Радянська держава (1939–1950) / Пер. з англ. Н. Кочан, за ред. О. Турія. – Львів: Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2005. – 268 с.

¹⁷ *Дашкевич Я.* Гавриїл Костельник – постать складна чи ускладнена? // Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини. – С. 293.

церкви з Російською православною церквою. У численних працях, написаних в міжвоєнний період, він лише наголошував на потребі збереження східної обрядовості та культу в УГКЦ, різко виступаючи проти запровадження латинізаційних запозичень¹⁸. Будучи прихильником розриву стосунків із римським престолом, Г. Костельник до 1945 р. жодного разу не виступав за об'єднання УГКЦ з Московським патріархатом, а радше підтримував ідею створення в Україні єдиної автокефальної православної церкви. Радянська влада максимально використала «восточництво» Г. Костельника для реалізації власного плану насильницької ліквідації УГКЦ та підпорядкування її цілковито одержавленій та повністю підконтрольній кремлівському режиму Російській православної церкви.

Іншим важливим фактором, який вплинув на вибір Г. Костельника навесні 1945 р., була усвідомлена ним необхідність уберегти греко-католицьких священнослужителів від масових репресій, переслідувань та депортацій в умовах масштабного наступу сталінського режиму на УГКЦ. Розуміючи невідворотність радянської влади, він, ідучи на співпрацю з більшовиками, сподівався таким чином не допустити остаточного знищення греко-католицького кліру. Підтвердженням цього, зокрема, слугують радянські таємні документи:

«В отдельных беседах с националистически настроенной интеллигенцией Костельник заявил, что воссоединением униатской церкви с православной он преследует цель сохранения духовенства от репрессий органами советской власти»¹⁹.

Водночас Г. Костельник через власні амбіційні схильності вважав, що зможе переграти радянський режим у боротьбі за греко-католицьку церкву та реалізувати своє бачення майбутнього УГКЦ, абсолютно не усвідомлюючи того, що буквально кожен його крок та висловлювання пильно контролювалися органами державної безпеки. Останні постійно вдава-

¹⁸ Див.: *Мадей Н.* Концепція Української греко-католицької церкви Г. Костельника // Там само. – С. 175–182.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 7, т. 2, арк. 204.

лися до шантажу та психологічного тиску на Г. Костельника, намагаючись максимально використати його при реалізації планів остаточної ліквідації УГКЦ. Інколи Г. Костельник, не усвідомлюючи приреченості, під час розмов зі спеціально підісланими до нього агентами, надзвичайно відверто і неприховано висловлювався на адресу радянського режиму, що фіксувалося спецслужбами. Так, в одному із документів МДБ УРСР зазначалося:

«В процессе разработки Костельника получены агентурные данные, свидетельствующие о том, что он остаётся на враждебных позициях в отношении советского государства, и имеет стремление к созданию в западных областях Украины своей т. н. «Модернизированной православной церкви» с сохранением униатских обрядностей. Являясь всесторонне развитым человеком, Костельник думал подчинить своему влиянию епископат западных областей УССР и значительную часть бывшего униатского духовенства, воссоединившегося с православием, через которых и пытается организовать церковную политику в желательном ему направлении»²⁰.

Згідно з документами радянських спецслужб, Г. Костельник, незважаючи на співпрацю з більшовиками, не був офіційним агентом органів держбезпеки. Так, в одному зі спецповідомлень республіканського МДБ на адресу МДБ СРСР за січень 1948 р. зазначалося:

«Вербовка Костельника в тот период времени не вызывалась необходимостью по той причине, что его деятельность как председателя инициативной группы направлялась нами через имеющуюся агентуру из числа членов инициативной группы и нашего оперработника, встречавшегося с ним под видом представителя уполномоченного Совета религиозных культов»²¹.

Таким чином, уся діяльність Г. Костельника на посаді голови «Ініціативної групи» від початку до кінця пильно контролювалася радянськими органами держбезпеки. Водночас, ідучи на відкриту співпрацю з владою у справі ліквідації УГКЦ, Г. Костельник, за справедливим визначенням профе-

²⁰ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 7, т. 2, арк. 160.

²¹ Там само, арк. 159.

сора Я. Дашкевича, виконував роль «добровільного колаборанта дуже високого рангу»²².

Підсумовуючи аналіз мотивів участі Г. Костельника та його спілльників у створенні та діяльності «Ініціативної групи», слід навести думку відомого канадського дослідника історії церкви професора Б. Боцюрківа:

«Незалежно від того, що керувало Костельником та його соратниками — страх, розрахунок, чи все це разом, — одне є певним: обравши те, що вважали меншим злом, вони тим самим надали радянському режимові можливість створити враження “добровільности самоліквідації” УГКЦ і возз’єднання більшості духовенства з Руською православною церквою. Попри все, члени ініціативної групи були сповнені рішучості зберегти в церкві, що “возз’єдналася”, її національний характер і докласти, по можливості, всіх зусиль, щоб не перервати тяглість її історичного розвитку. Майбутнє мало стати свідком, наскільки вдалими були їхні зусилля для збереження того, що можна було зберегти, в умовах, коли влада робила все, щоб інтегрувати галицький “П’ємонт” у російську радянську імперію»²³.

Активна участь Г. Костельника у переведенні греко-католицького духівництва у православ’я та його діяльність на посаді голови «Ініціативної групи» у 1945–1946 рр. привернули увагу українського націоналістичного підпілля, яке у пропагандистських виданнях різко засудило практику переходів священників у православ’я і закликала їх саботувати діяльність «Ініціативної групи». Так, у випущеній у липні 1945 р. листівці «Українці — греко-католики!» ОУН чітко висловила позицію стосовно режисованого з Москви процесу насильницького «возз’єднання» церков:

«Українці греко-католики добре знають, що сьогоднішній большевицький наступ на їх українську самостійну церкву — це по суті наступ на український народ, на українську визвольну справу, на українську національну культуру, на національну само-

²² Дашкевич Я. Гавриїл Костельник – постать складна чи ускладнена? – С. 294.

²³ Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква і Радянська держава (1939–1950). – С. 164.

стійницьку душу українця, це черговий наступ на вільну і волелюбну українську людину, що не була і ніколи не буде нікчемним рабом вельможних диктаторів-тиранів [...]. Хай не думають костельники та мельники, що якщо вони в ім'я збереження своєї нужденної шкури хочуть заганяти українські народні маси на шлях національної зради та морального розкладу, ми, українські повстанці-революціонери, будемо мовчати і спокійно приглядатися до їхньої каїнової роботи [...] ми заявляємо всім костельникам і мельникам, що ми є проти цієї акції, бо вважаємо її суто політичною акцією, зверненою своїм вістрям проти українського народу і його визвольних змагань»²⁴.

За даними В. Кука, існувала спеціальна інструкція проводу ОУН, видана у 1945 р., яка конкретизувала ставлення українського націоналістичного підпілля до процесу «возз'єднання» церков. Документ визначав дії радянської влади як насильство, яке суперечило поняттям свободи совісті та релігійних переконань. В інструкції провід ОУН закликав греко-католицьке духовництво не переходити у православ'я і далі продовжувати діяльність у греко-католицьких приходах. Тут також містилася вказівка для членів підпілля ОУН зривати заходи радянської влади з «возз'єднання» греко-католицької та православної церков²⁵. Таким чином, націоналістичне підпілля стало на позиції захисту та збереження греко-католицької церкви у Західній Україні, спрямовуючим зусилля проти заходів більшовицького режиму з її насильницької ліквідації. Однак у 1945–1946 рр. ОУН так і не вдалося організувати ефективного опору процесам переходів греко-католицьких священників у православ'я, а дії підпілля мали нескординований та несистематичний характер і тому не могли суттєвим чином вплинути на церковно-релігійну ситуацію у Західній Україні.

У квітні 1945 р. за завданням заступника крайового референта СБ Львівщини Б. Прокопів («Степан», «Антон») для виконання терористичного акту проти Г. Костельника до Львова прибули оунівці В. Ординець («Вуйко») та Й. Паньків

²⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 84, арк. 20.

²⁵ Там само, ф. 6, спр. 51895 фп, т. 1, арк. 276–277.

(«Гонта»). 25 квітня вони зустрілися у соборі Св. Юра з о. Й. Кладочним, а 9 травня — з архімандритом К. Шептицьким. Під час розмови з останнім представники ОУН намагалися дізнатися, що саме провід ОУН та командування УПА можуть зробити для того, аби вберегти Українську греко-католицьку церкву від остаточного розгрому радянською владою. Водночас архімандритові було повідомлено про рішення проводу ОУН вбити Г. Костельника за співпрацю з більшовиками. К. Шептицький різко заперечив проти пропозиції оунівців ліквідувати Г. Костельника, заявивши, що це може спровокувати нову, більш масштабну, хвилю репресій проти священників та ієрархів греко-католицької церкви. Він наполегливо прохав представників проводу ОУН відмовитися від здійснення замаху на Г. Костельника та членів «Ініціативної групи». Зважаючи на великий авторитет та вплив К. Шептицького, В. Ординець і Й. Паньків пообіцяли не чіпати Г. Костельника і передали зміст розмов заступникові референта СБ Львівського краю Б. Прокопіву. Проте оунівська розвідка продовжувала збирати дані про діяльність Г. Костельника на посаді голови «Ініціативної групи» з «восс'єднання» греко-католицької та православної церков²⁶. Органи НКДБ, дізнавшись про спробу націоналістичного підпілля здійснити замах на Г. Костельника, відреагували оперативно, й 30 травня 1945 р. у Львові Й. Паньків був заарештований. Згодом схопили також і В. Ординця²⁷.

Побоюючись погроз із боку ОУН на адресу членів «Ініціативної групи», кілька греко-католицьких священників, які перейшли у православ'я, за вказівкою радянських спецслужб 11 серпня 1945 р. написали лист, в якому різко засудили будь-які спроби підпілля вдатися до терору проти учасників «Ініціативної групи» та її голови Г. Костельника:

«Якщо б здійснився планований імпровізований замах, то це був би такий злочин, якого ще не було на Україні. Це був би здійснений невідповідний вчинок, який би самим суворим спо-

²⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 33, арк. 49–50.

²⁷ Там само, арк. 52.

собом засудила б історія і в даний час потягла б за собою погані наслідки як для греко-католиків і православних [...]. Смерть Костельника кинула б темну і зловіщу тінь на самих організаторів злочину та ще більшою ганьбою заплямила б весь український народ»²⁸.

Представники греко-католицького духовництва, які перебували в еміграції і були тісно пов'язані із Закордонним центром (ЗЦ) ОУН у Західній Німеччині, усвідомлювали загрозу діяльності «Ініціативної групи» на чолі з Г. Костельником у Західній Україні для подальшої долі УГКЦ. Розуміючи, що головним завданням радянської влади є остаточна ліквідація греко-католицької церкви, вони спробували певним чином вплинути на ситуацію, використавши для цього підпільні канали ОУН. У жовтні 1945 р. в Україну за завданням апостольського адміністратора греко-католицької церкви у Західній Німеччині єпископа Воєковського та з метою здобуття інформації про становище УГКЦ виїхав ємісар ЗЦ ОУН на псевдо «Дон», який отримав завдання зв'язатися у Львові з отцем І. Котівим, архімандритом К. Шептицьким та доктором Г. Костельником. Від перших двох «Дон» мав отримати детальні відомості про становище УГКЦ у краї та релігійну літературу, видану Г. Костельником у справі переходу українських греко-католиків у православ'я. Водночас він мав зустрітися із самим Г. Костельником і з'ясувати причини, які спонукали його створити «Ініціативну групу» та цілі, які він переслідує. Під час розмови з останнім «Дон» повинен був поінформувати Г. Костельника, що все західноукраїнське суспільство, представники УГКЦ за кордоном та ОУН різко засуджують цю його діяльність. Ємісар Закордонного центру ОУН мав схилити отця до розриву з православною церквою та змусити виїхати за кордон, де йому гарантувалися пристойні умови життя та особиста безпека²⁹.

Прибувши у Західну Україну, «Дон» доручив заступникові керівника карпатського крайового проводу ОУН З. Терша-

²⁸ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 7, т. 2, арк. 54–55.

²⁹ Там само, т. 1, арк. 328.

ковцю («Федір», «Чигирин») зібрати необхідні для закордонного проводу матеріали про становище греко-католицької церкви та підготувати зустріч з Г. Костельником. За допомогою зв'язкових З. Тершаковця «Дон» зумів зв'язатися зі священником І. Котівим, отримавши від нього дві книги Г. Костельника. Однак будь-які спроби організувати зустріч з останнім успіхом не увінчалися, оскільки Г. Костельник категорично відмовлявся від зустрічі.

Отримавши детальну інформацію про становище УГКЦ у Західній Україні, «Дон», як емісар ЗЦ ОУН, заборонив українському націоналістичному підпіллю проводити у краї будь-які силові акції проти тих греко-католицьких священників, які погодилися перейти у православ'я. При цьому особливо категорично заборонялося здійснювати ліквідацію самого Г. Костельника³⁰. Виконавши свою місію в Україні, емісар ЗЦ ОУН повернувся до Мюнхена, де 30 січня 1946 р. зустрівся з С. Бандерою, повідомивши йому про результати поїздки. Останній схвалив дії «Дона» у справі недопущення проявів терору ОУН проти представників греко-католицького духовництва, які перейшли у православ'я. У лютому 1946 р. «Дон» передав усі зібрані ним матеріали єпископам Воєковському та Малиновському. На початку березня того року вони отримали завдання від глави греко-католицької церкви в Європі єпископа І. Бучка, який на той час перебував у Римі, за будь-яку ціну зв'язатися з Г. Костельником, переконати його припинити діяльність на користь більшовиків у справі ліквідації УГКЦ та виїхати за кордон. У разі відмови пропонувався вивезти його силоміць³¹.

Представники вищого греко-католицького духовництва, які перебували в еміграції, намагалися не допустити проведення церковного собору, який за радянським сценарієм мав відбутися у Львові. Однак усі їх зусилля та заходи ОУН не дали результату, оскільки емісар Закордонних частин (ЗЧ) ОУН тільки у квітні 1946 р. зміг прибути в Україну, а дири-

³⁰ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 7, т. 1, арк. 329.

³¹ Там само.

гований радянськими спецслужбами «львівський псевдособор», який схвалив «доленосні» для УГКЦ рішення щодо її ліквідації та підпорядкування Московському патріархатові, відбувся 8–10 березня 1946 р.

У квітні 1946 р. із Мюнхена у Західну Україну для реалізації поставленого завдання щодо виведення Г. Костельника за кордон за дорученням віце-президента УГВР о. І. Гриньоха («Герасимівський») прибув інший емісар ЗЧ ОУН — Т. Мороз («Славко»). Він вийшов на зв'язок з організаційним референтом карпатського крайового проводу З. Тершаковцем («Федір», «Чигирин») і доручив йому організувати вивезення Г. Костельника у Західну Німеччину. З. Тершаковець намагався за допомогою підпільної мережі ОУН у Львові викрасти протопресвітера та вивезти його через Польщу до Мюнхена. Однак після декількох невдалих спроб він переконався, що того добре охороняють співробітники МДБ. Утім, Т. Мороз зумів зустрітися з Г. Костельником у Львові, але на пропозицію щодо виїзду за кордон останній відповів категоричною відмовою. При черговій спробі вийти на контакт із Г. Костельником та силоміць вивезти його із СРСР на початку серпня 1946 р. Т. Мороз («Славко») був заарештований радянськими органами держбезпеки, і під час слідства розповів про плани Закордонних частин ОУН щодо Г. Костельника³². Аналогічні переговори з Г. Костельником про виїзд за кордон за завданням керівника референтури СБ дрогобицького обласного проводу ОУН Є. Пришляка («Ярема», «Чорнота») у 1946 р. проводив греко-католицький священник Й. Кладочний, який теж був заарештований співробітниками УМДБ по Львівській області³³.

Таким чином, усі зусилля закордонного проводу ОУН, українського націоналістичного підпілля у краї та греко-католицького духівництва в еміграції у 1945–1946 рр. мирним шляхом змусити Г. Костельника припинити співпрацю

³² ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 7, т. 2, арк. 20–21; ф. 6, спр. 75183 фп, т. 3, арк. 35.

³³ Там само, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 8, т. 1, арк. 142.

з радянської владою у справі ліквідації УГКЦ та виїхати за кордон зазнали фіаско. Цьому завадили обмежені можливості самої підпільної організації, пильний контроль за Г. Костельником із боку радянських органів державної безпеки та, найголовніше, небажання самого протопресвітера діяти в інтересах збереження УГКЦ.

Через очевидну невдачу протидії заходам більшовицької влади у проведенні насильницького «возз'єднання» церков, українське націоналістичне підпілля, яке продовжувало чинити збройний опір радянському режимові у Західній Україні, стало більш радикально підходити до проблеми навернення у православ'я греко-католицьких священників, розглядаючи їх як пряму агентуру МДБ. Підпільна мережа ОУН у Галичині після проведення Львівського церковного собору отримала вказівку збирати інформацію про кількість тих, хто перейшов у православ'я. На початку липня 1946 р. останні почали отримувати від українських повстанців таємні листи з ультимативними вимогами виїхати із сільських приходів до районних центрів та під загрозою смерті відкликати заяви про участь в «Ініціативній групі». Такі листи викликали неоднозначну реакцію у середовищі духівництва. Деякі душпастирі підкорилися вимозі, тоді, як інші вважали, що їх «навернення» відбулося «під примусом» і тому не може вважатися правдивим. Священники, які прагматично дивилися на стан речей, уважали формальне «возз'єднання» більш прийнятним, аніж реальну перспективу повного винищення парафіяльного духівництва в Галичині у результаті радянських репресій³⁴.

Додаткове світло на стосунки між Г. Костельником та українським націоналістичним підпіллям у 1946 р. та мотиви, якими керувався він і його соратники під час «возз'єднаної кампанії», пролив документ ОУН «До т. зв. “возз'єднання” церков», датований 28–30 листопада 1946 р. і написаний десь на Дрогобиччині³⁵. Він став підсумком декількох зустрі-

³⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 84, арк. 33.

³⁵ Там само, арк. 31–35.

чей оунівців з одним священиком, який перейшов у православ'я і фігурував у джерелі під псевдонімом «о. Ікона». Зустрічі відбулися після того, як підпілля ОУН надіслало наказ усім духовним особам, що перейшли у РПЦ, зречтися відступництва від греко-католицької церкви під загрозою «екзекутивних заходів». У вересні 1946 р. «о. Ікона» написав лист-звернення «до українських повстанців», в якому навів мотиви та аргументацію членів «Ініціативної групи» у проведенні ними кампанії з «возз'єднання церков». Під час кількох зустрічей із повстанцями у жовтні 1946 р. «отцеві Іконі» так і не вдалося переконати представників українського націоналістичного підпілля у доцільності проведення «возз'єднання», тому він пропонував зустрітися для подальшого обговорення цього питання з «о. Автором», доктором богослов'я, який шукав можливості для зв'язку з підпіллям ОУН. Підпільники погодилися зустрітись з «о. Автором», однак не як офіційні представники ОУН, а як приватні особи. Гарантуючи особисту безпеку «о. Автору», оунівці зазначили, що це ніяк не може змінити позиції організації стосовно представників наведеного у православ'я греко-католицького духовництва. Однак зустріч членів ОУН з «о. Автором» так і не відбулася через хворобу останнього. Він лише зміг передати через «о. Ікону» «послання до повстанців», в якому навів передісторію, передумови та обставини проведення Львівського церковного собору, історію діяльності «Ініціативної групи», мотиви вимушеного переходу значної частини греко-католицьких священиків у православну віру. Водночас автор виступив проти практики поширення підпіллям ОУН ультиматумів наведеного у православ'я священикам, вважаючи їх заходом запізним і непопулярним у суспільстві, а також таким, що може призвести до нового конфлікту у церковно-релігійній сфері³⁶.

Аналізуючи стиль листа, особливості мови та текстуального викладу матеріалу, а також беручи до уваги свідчення голови Закордонного представництва УГВР М. Лебеда, який

³⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 84, арк. 31–33.

був ознайомлений зі спеціальною запискою дрогобицького обласного проводу ОУН стосовно розшифровки криптонімів у документі, професор Б. Боцюрків вважає, що під псевдонімом «о. Автор» виступав протопресвітер Г. Костельник, а «о. Ікона» був довіреною особою іншого члена «ініціативної групи» — М. Мельника³⁷.

Отже, обидві сторони (ОУН та Г. Костельник) шукали можливостей для проведення переговорів щодо суспільно-політичного та церковно-релігійного становища у Західній Україні в післявоєнні роки й урегулювання відносин між собою. Однак ряд факторів (некомпетентність представників ОУН, які брали участь у переговорах з «о. Іконою», стан здоров'я протопресвітера Г. Костельника, заходи органів НКДБ/МДБ з охорони останнього та радикалізм націоналістичного підпілля) завадили нав'язати конструктивні контакти між сторонами для досягнення взаєморозуміння та проведення переговорів. Невдача у налагодженні такого зв'язку, на нашу думку, і визначила в майбутньому долю Г. Костельника.

На початку 1946 р. із зізнань заарештованих оунівців радянським органам державної безпеки стало відомо про підготовку націоналістичним підпіллям у Західній Україні замаху на Г. Костельника. У зв'язку з цим за прямою вказівкою міністра держбезпеки УРСР генерал-лейтенанта С. Савченка управління МДБ по Львівській області вжило комплекс оперативних заходів для посилення охорони (у тому числі негласної) протопресвітера. Для цього залучалося 16 осіб, які здійснювали постійний нагляд за місцем проживання Г. Костельника у Львові по вул. Краківській та у Преображенській церкві, де він щодня проводив богослужіння. Його також супроводжували під час виїздів у місто. Окрім цього, було проведено ретельну перевірку всіх жителів будинку, де мешкав Г. Костельник, у результаті підозрілих осіб виселили, а замість них у звільнених помешканнях розмістилися співро-

³⁷ *Боцюрків Б.* Українська греко-католицька церква і Радянська держава (1939–1950). – С. 161.

бітники УМДБ — охоронці протопресвітера. Прислуга та двірник у будинку Г. Костельника перебували на оперативному зв'язку з радянськими органами безпеки і мали зброю. Водночас поблизу був встановлений спеціальний міліцейський пост для постійного нагляду за протопресвітером. Свого часу навіть пропонувалося під приводом лікування вивезти Г. Костельника в якесь інше місто України, однак згодом від цього плану відмовилися³⁸.

Після невдалих спроб Закордонних частин ОУН та українського націоналістичного підпілля у краї вивезти Г. Костельника за кордон та його відмови припинити співпрацю з більшовиками у справі ліквідації Української греко-католицької церкви у Західній Україні, львівський крайовий провід ОУН на чолі з Ф. Тершаковцем («Федір», «Русич») наприкінці 1946 р. за діяльність на посаді голови «Ініціативної групи» виніс протопресвітеру Г. Костельнику смертний вирок. Декілька разів ОУН в анонімних листах попереджала його про це, пропонуючи негайно припинити будь-яку діяльність на користь радянської влади та Російської православної церкви, однак Г. Костельник злегковажив погрозами підпілля, навіть не повідомляючи про ці листи органи держбезпеки³⁹.

Після винесення Г. Костельникові львівським проводом ОУН смертного вироку останню спробу вивезти його за кордон здійснив емісар проводу ОУН Квітковський, який направив до нього двох своїх людей із відповідною пропозицією. Однак колишній голова «Ініціативної групи» вкотре відповів відмовою. Дізнавшись про підготовку львівським проводом замаху на Г. Костельника, Квітковський категорично заборонив Ф. Тершаковцю здійснювати його до видання спеціальної вказівки проводу ОУН⁴⁰.

Після проведення Львівського церковного собору та припинення діяльності «Ініціативної групи» увага радянських

³⁸ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 8, т. 2, арк. 2–3.

³⁹ Там само, т. 1, арк. 142.

⁴⁰ Там само, арк. 66.

органів держбезпеки щодо охорони Г. Костельника послабилася, а в 1947 р. у зв'язку із залученням оперативних співробітників УМДБ по Львівській області до оперативно-розшукових заходів і військово-чекістських операцій із ліквідації українського націоналістичного підпілля на території області охорона Г. Костельника у Львові взагалі була пущена на самоплив і належним чином не здійснювалася. Наприкінці 1946 р. міліцейський пост, встановлений поблизу його будинку, був знятий, а охоронці вже більше не супроводжували протопресвітера під час його виходів із дому до церкви і назад. Особливо стан справ з охороною Г. Костельника погіршився у 1948 р.⁴¹

Спираючись на секретні документи радянських спецслужб спробуємо відтворити морально-психологічний стан Г. Костельника та його погляди на радянську дійсність у 1946–1948 рр. Після завершення роботи «Ініціативної групи» він відійшов від активного релігійно-політичного життя і поступово почав піддавати сумніву щирість намірів радянської влади у розвитку релігійного життя у СРСР, усвідомлюючи справжню суть «возз'єднавчого процесу» УГКЦ і РПЦ. Так, радянська агентура зафіксувала висловлювання Г. Костельника, в якому він зазначав, що для «радянської влади важливий факт об'єднання церков, а не розвиток майбутнього церкви в Радянському Союзі»⁴². У 1948 р. він дедалі більше розчаровується в релігійній політиці радянської влади. Ось деякі з висловлювань Г. Костельника, зафіксовані таємними агентами:

«Серед більшості греко-католицького духовництва існує думка, що православ'я тимчасове, а згодом наступить безбожжя. Тому багато священиків пішли на цивільну службу. Адже радянський уряд не став віруючим, а тому йому довіряти не можна [...]. Усіх церков не відкривають і законів радянських не змінюють [...]. На папері радянська влада нічого не робить, тільки на словах дає поблажки церкві й, потрібно вважати, з огляду на ситуацію міжнародного характеру [...]. Візьми комуністи всюди верх і тоді до церкви може різко змінитися ставлення»; «Спочатку відірва-

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 8, т. 2, арк. 4–5.

⁴² Там само, спр. 7, т. 2, арк. 25.

ли нас від католицької церкви, а потім будуть проводити безбожжя. Адже ні Ст[алін], ніхто, не вірують і дивляться на православ'я з політичної точки зору, а це небезпечно [...]»⁴³.

У період 1947–1948 рр. Г. Костельник таємно написав два релігійних трактати — «Сучасність та християнство», а також «Сучасний священик і культура», в яких різко виступив проти ідеології марксизму та філософії матеріалізму, протиставляючи їх християнським поглядам⁴⁴.

Водночас Г. Костельник продовжував глибоко переживати за долю рідного народу та становище краю, критикуючи заходи із радянзації Західної України. Ось одне з його висловлювань, зафіксоване під час перебування у Москві в липні 1948 р.:

«[...] Ми зараз в Галичині дуже боїмося, як би наша молодь не підняла повстання проти встановленого у нас порядку, як у церковному, так і у громадянському відношенні. Адже, коли уявиш собі, що відбувається в нашій місцевості, серце кров'ю обливається. Наш народ не хоче сприймати колгоспний устрій. На спроби введення його насильницьким шляхом він відповідає вбивством різних радянських службовців і тих селян, які стоять за колгоспний устрій [...]. У нашого народу існує через колгоспний устрій велика ненависть до всього того, що пов'язано з Москвою [...]. Тому уніатство залишається на своєму становищі (тобто нічого не робить для вкорінення східного обряду), так як будь-які спроби змінити що-небудь викликали б повстання, як протест узагалі проти радянського ладу; а розмови про майбутню війну ще більше підігрують антирадянські настрої [...]»⁴⁵.

Радянські органи держбезпеки під час реалізації чергових агентурно-оперативних заходів із розробки Г. Костельника все частіше відстежували в його поведінці та розмовах прояви антирадянських настроїв, убачаючи у цьому загрозу. Як зазначалося в одному з оперативних документів,

«имеющиеся сигналы агентуры в отношении поведения б[ывшего] председателя инициативной группы по воссоединению

⁴³ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 7, т. 2, арк. 213.

⁴⁴ Там само, арк. 214.

⁴⁵ Там само, арк. 215.

униатов с православием Костельника свидетельствуют о его двурушничестве в деле воссоединения и националистических проявлениях»⁴⁶.

Більше того, спецслужби почали підозрювати Г. Костельника у прихильності до українського націоналістичного підпілля. Так, під час однієї зі своїх розмов він заявив:

«[...] Український народ давно хотів жити самостійно, але його століттями поневолювали поляки, потім стали поневолювати німці. Тепер росіяни також тримають Україну під гнітом та політичним контролем. Україна — союзна республіка, а прищеплюється все російське, тобто русифікується. Це викликає цілком природний протест, який іноді виливається в партизанський рух проти насилля росіян [...]. Тому на Україні до цих пір існують банди бандерівців, тобто українських партизанів [...]»⁴⁷.

30 січня 1948 р. органи державної безпеки провели слідчий допит Г. Костельника за звинуваченням у співпраці з органами поліції та СД в роки німецької окупації, під час яких протопресвітер відкинув будь-які закиди у співпраці з нацистами⁴⁸.

Незважаючи на те, що радянські спецслужби мали достатньо компрометуючого матеріалу для того, щоби заарештувати Г. Костельника, ця акція відкладалася до моменту проведення ним заходів із ліквідації греко-католицької церкви у Закарпатті. Як зазначалося з цього приводу у документах МДБ УРСР:

«Наличие компрометирующих материалов на Костельника даёт нам возможность подвергнуть его аресту. Однако, учитывая его авторитет среди бывшего униатского духовенства и возможности использования в дальнейшем для проведения нашей политики в церковной жизни западных областей Украины и ликвидации греко-католической церкви в Закарпатской области, считаем целесообразным провести его разработку [...]»⁴⁹.

Безсумнівно, що після ліквідації греко-католицької церкви у Закарпатті, радянські органи держбезпеки втратили б

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 7, т. 2, арк. 225.

⁴⁷ Там само, арк. 213.

⁴⁸ Там само, арк. 161–198.

⁴⁹ Там само, арк. 161.

інтерес до Г. Костельника і його, напевно б, заарештували за «антирадянську діяльність». Аналізуючи матеріали спецслужб, стає цілком очевидним, що подія, яка трапилася 20 вересня 1948 р. у Львові (вбивство Г. Костельника), стала цілковитою несподіванкою для «чекістів».

На початку вересня 1948 р. була поширена листівка ОУН за підписом члена президії УГВР, керівника підпільної греко-католицької церкви у Західній Україні отця М. Хмільовського («Аксіос»), в якій різко засуджувалася діяльність колишнього голови «Ініціативної групи» з «воз'єднання» УГКЦ з РПЦ Г. Костельника. Тут також містилося звернення ОУН до колишніх греко-католицьких священників, які перейшли у православ'я, із закликом припинити служіння у церквах та переходити на роботу до школи. Це стало знаком підготовки українським націоналістичним підпіллям замаху на Г. Костельника⁵⁰. 20 вересня 1948 р. о 10 год. 20 хв. на вул. Краківській у Львові в 10–12 м від свого будинку під час повернення із богослужіння у Преображенській церкві протопресвітер Г. Костельник був убитий двома пострілами із пістолета в потилицю. Виконавець замаху віком 22–23 років при невдалій спробі втекти від переслідування покінчив життя самогубством. За три дні у Львові відбувся похорон Г. Костельника за участю сорока представників від православного духовенства на чолі з архієпископом Макарієм та 50 тис. населення.

Відразу ж після цієї події у радянських органів держбезпеки виникли три версії щодо замовників убивства: 1) Ватикан; 2) ОУН; 3) польське підпілля. Тривалий час співробітники МДБ не могли встановити особу вбивці. Під час слідства з'явилося навіть припущення, що ним міг бути рідний син протопресвітера — Іреній Костельник, який начебто повернувся з-за кордону, аби помститися батькові за переведення греко-католицької церкви у православ'я. У результаті тривалої роботи перша й третя версії були відкинуті. 24 вересня 1948 р. у Львові відбулася інструктивна нарада оперативної

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 8, т. 1, арк. 146.

групи УМДБ по Львівській області з розкриття злочину за участі заступників міністра державної безпеки УРСР генерал-майорів Дроздова й Попереки та начальника обласного управління генерал-лейтенанта Вороніна, за результатами якої було накреслено основні напрями подальшої роботи та сформовано спеціальну оперативну групу на чолі із заступником начальника відділу «О» МДБ УРСР майором Богдановим. До оперативно-розшукових заходів залучалися всі оперативні підрозділи УМДБ по Львівській області, а також вся агентура, яка діяла в місті. Сприяння у встановленні особи вбивці мали надати всі силові відомства УРСР⁵¹.

26 вересня 1948 р. слідчим удалося встановити, що вбивцею Г. Костельника був Василь Паньків («Яремко», «Яворенко») — особистий секретар керівника львівського крайового проводу ОУН З. Тершаковця («Федір», «Чигирин»). За результатами патолого-анатомічного дослідження було встановлено, що він хворів на хронічну гонорею⁵². Це підтверджувало тезу про те, що саме хронічно хворих та невиліковних учасників підпілля ОУН його керівники використовували для виконання замахів на представників партійно-радянської влади.

У ході попереднього слідства було встановлено, що у день вбивства, 20 вересня 1948 р., поблизу Преображенської церкви, де проводив богослужіння Г. Костельник, перебувала спеціальна група ОУН у складі трьох осіб з автомобілем. Під час служби група очікувала у півній навпроти церкви, де чергував оунівець Роман. Планувалося, що після закінчення літургії В. Паньків застрелить Г. Костельника поблизу його будинку і втече зі Львова на машині. Однак несподіване переслідування після теракту завершилося самогубством убивці за 400 м від місця загибелі Г. Костельника⁵³.

Якихось конкретних даних про співучасників теракту встановити не вдалося. Згодом, у 1950 р., із матеріалів до-

⁵¹ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 8, т. 1, арк. 51–69.

⁵² Там само, арк. 145.

⁵³ Там само, арк. 148–149.

питів організаторів і виконавців убивства 24 жовтня 1949 р. у Львові радянського письменника Я. Галана слідчим МДБ УРСР стало відомо про причетність свого часу до збору інформації про Г. Костельника Олександра та Дениса Лукашевичів. Завдання з'ясувати щоденний графік протопресвітера останні отримали від керівника жовківського надрайонного проводу ОУН Р. Щепанського («Буй-Тур»), який був головним організатором замаху на Я. Галана у 1949 р.⁵⁴

Після подій 20 вересня 1948 р. підпілля ОУН поширило листівку з повідомленням про вбивство бойовиком ОУН у Львові протопресвітера Г. Костельника. Зазначалося, що

«своєю зрадою священики, які перейшли у православ'я, погіршили становище українців на міжнародній арені, відкинувши Папу від українців, як впливову особу в політичних колах Європи та Америки».

У листівці містилися погрози на адресу колишнього члена «Ініціативної групи» єпископа А. Пельвецького та інших греко-католицьких священиків, що перейшли у російське православ'я. Наприкінці пропагандисти ОУН закликали українське населення не слухати розпоряджень православних єпископів та надавати матеріальну допомогу священикам, які не перейшли у православ'я⁵⁵.

На жаль, на сьогодні не виявлено достатньо матеріалів, які б висвітлювали основні етапи та деталі підготовки замаху на Г. Костельника. Однак із наявних документів зрозуміло, що його організацією займався львівський крайовий провід ОУН на чолі з З. Тершаковцем, який наприкінці 1946 р. виніс смертний вирок протопресвітеру за його діяльність на посаді голови «Ініціативної групи» з «возз'єднання» греко-католицької та православної церков. З огляду на заборону проводу ОУН вирок щодо Г. Костельника не виконувався аж до вересня 1948 р. Достеменно невідомо, що саме послужило стимулом для активізації заходів ОУН з ліквідації цього діяча, але очевидно, що його вбивство розцінювалося як початок

⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 93, арк. 26.

⁵⁵ Там само, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 8, т. 1, арк. 205.

наступу українського націоналістичного підпілля проти найодіозніших прорадянських колабораціоністів у Західній Україні.

Не до кінця з'ясованим на сьогодні залишається питання причетності до організації теракту у Львові проводу ОУН. За свідченнями зв'язкової Д. Гусяк, провідник ОУН на українських землях Р. Шухевич підписав наказ про ліквідацію Г. Костельника⁵⁶, однак зазначеного документа в архівах поки що не виявлено. Цьому також суперечить лист самого Р. Шухевича до провідника ЗЧ ОУН С. Бандери від травня 1949 р., в якому він повідомляв про вбивство у Львові терористом ОУН Г. Костельника, абсолютно не згадуючи про деталі підготовки акції⁵⁷. Очевидно, що автор листа не володів інформацією про організацію замаху і не ухвалив жодних рішень щодо вбивства Г. Костельника. Це також підтверджували свідчення провідника ОУН у 1950–1954 рр. В. Кука, які він дав на допиті у 1954 р. З них випливає, що провід організації не ухвалював жодних рішень і не давав вказівок щодо ліквідації Г. Костельника. Ініціатива у здійсненні замаху проти протопресвітера, за даними В. Кука, повністю виходила від підпілля ОУН на Львівщині⁵⁸. Для кращого розуміння процесу прийняття рішень в ОУН щодо практики здійснення терористичних актів в післявоєнні роки слід також навести наступні свідчення В. Кука:

«Терор до 1950 р. вважався в Організації українських націоналістів необхідною умовою боротьби проти радянської влади і розглядався як продовження і як одна із форм збройної діяльності антирадянського націоналістичного підпілля [...]. У силу цих загальних установок та пануючих у націоналістичному підпіллі поглядів здійснення терактів та вбивств було тоді звичною справою. Тому вказівку на здійснення того чи іншого терористичного акту над працівниками партійно-радянського активу або співробітниками органів МДБ міг дати керівник тієї чи

⁵⁶ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). – Т. II. – К., 2007. – С. 450.

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 101 (1954 р.), спр. 4, арк. 53.

⁵⁸ Там само, ф. 6, спр. 51895 фп, т. 1, арк. 277.

іншої ланки Організації українських націоналістів, зокрема, районний провідник ОУН. Його вказівки учасниками націоналістичного підпілля беззаперечно виконувалися»⁵⁹.

На думку В. Кука, помилка проводу ОУН полягала в тому, що після вбивства Г. Костельника у Львові він офіційно не засудив ці дії членів підпілля, поставивши себе в таке становище, за якого фактично виправдовував терористичні засоби у боротьбі за збереження УКГЦ⁶⁰.

Убивство Г. Костельника не принесло українському націоналістичному підпіллю очікуваного морально-психологічного ефекту. Переважна більшість громадськості Львова засудила цей терористичний акт. Існувала також значна частина людей, які вбачали у вбивстві справедливе покарання за активну участь Г. Костельника у ліквідації УГКЦ, розглядаючи теракт як прояв сили підпілля. Натомість для радянських органів держбезпеки вбивство Г. Костельника стало одним із приводів для початку нового масштабного наступу проти греко-католицької церкви та підпілля ОУН у Західній Україні. Зокрема, органи МДБ у Львові протягом 20 вересня – 20 жовтня 1948 р. заарештували 132 члена та симпатика ОУН, а в області розпочалася масштабна операція з очищення її від «націоналістичних елементів»⁶¹. У результаті масштабної військово-чекістської операції 4 листопада 1948 р. в лісі поблизу с. Великий Любінь Городоцького району Львівської області загинув керівник львівського крайового проводу ОУН З. Тершаковець («Федір», «Русич»)⁶².

Підсумовуючи, можна зазначити, що стосунки між Г. Костельником та ОУН у 1941–1948 рр. змінювалися залежно

⁵⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 51895 фп, т. 1, арк. 184.

⁶⁰ Там само, арк. 278.

⁶¹ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 8, т. 1, арк. 49–50.

⁶² Там само, ф. 13, спр. 376, т. 47, арк. 83; *Мороз В.* Повідомлення про смерть Зиновія Тершаковця // Український визвольний рух / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. – Зб. 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів у ХХ ст. – Львів, 2005. – С. 28–34.

від суспільно-політичних обставин та різних факторів. Надмірна політизація проблеми вбивства Г. Костельника призводить до викривлення реальної історичної картини. На нашу думку, його загибель слід розглядати в контексті протиборства радянських силових структур та українського націоналістичного підпілля у Західній Україні в післявоєнний період. Трагізм долі колишнього голови «Ініціативної групи» з «восс'єднання» греко-католицької та православної церков полягала в тому, що він, пішовши на поводу у радянської влади і здійснивши ліквідацію УГКЦ, став заручником цього конфлікту і був убитий підпіллям ОУН за співпрацю з режимом. Тільки зважений та позбавлений упередженості погляд на постать Г. Костельника в контексті досліджуваної епохи та його відносини з ОУН дасть можливість відтворити хід подій, пов'язаних із наслідками Львівського церковного собору та процесами насильницької ліквідації УГКЦ у Західній Україні.

Александр Пагиря. Гавриил Костельник и ОУН: проблема отношений (1941–1948 гг.)

На основе малоизвестных архивных документов исследуются отношения богослова и общественного деятеля Г. Костельника с ОУН в 1941–1948 гг. Автор доказывает, что гибель Г. Костельника следует рассматривать в контексте противоборства советских силовых структур и украинского националистического подполья в Западной Украине в послевоенный период.

Ключевые слова: Украинская греко-католическая церковь, ОУН, Гавриил Костельник, духовенство, органы госбезопасности.

Oleksander Pahiryа. Havryil Kostelnyk and the OUN: the problem of interaction (1941–1948).

Based on the unknown archival documents, the present article shed the light on the interaction of Havryil Kostelnyk, a theologian and public figure, and the leaders of OUN in 1941–1948. The author proved the death of Havryil Kostelnyk should be viewed in the context of struggle between Soviet secret service and Ukrainian nationalistic underground of Western Ukraine in after war period.

Key words: Ukrainian Greek-Catholic Church, the OUN, Havryil Kostelnyk, clergy, state security service.